

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 26^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 1987

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΠΟΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΠΟΝΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τελεῖ σήμερον τὸ «φιλολογικὸν μνημόσυνον» τοῦ Παναγιώτου Κανελλοπούλου, ἑνὸς ἐκ τῶν πλέον διακεκριμένων μελῶν τῆς. Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἐξάρῃ κανεὶς τὰ προσόντα καὶ τὸ πλῆθος τῶν χαρισμάτων μιᾶς πολυδιαστάτου προσωπικότητος, οἷα ἡ ταλαντοῦχος προσωπικότης τοῦ ἀλησμονήτου ἀνδρός. Ὁ ἀοίδιμος Κανελλόπουλος ὑπῆρξε διὰ τὴν Ἀκαδημίαν πνευματικὴ ἡγετικὴ μορφή. Ὁ λόγος αὐτοῦ ἀνέπεμπε τὴν εὐωδίαν τῆς σοφίας αὐτοῦ. Καταπλήσσουσα εὐρυμάθεια, ἀξιθαύμαστος μνήμη, ἀξιοζήλευτος εὐφράδεια, εὐγένεια διατυπώσεως, ἀσφάλεια κρίσεως καὶ ὀρθολογικὴ μετὰ παρρησίας ἔκθεσις τῶν καλῶς διατυπουμένων ἐν ἐπιγνώσει θέσεών του ἐπὶ τῶν συζητουμένων ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ἐπιστημονικῶν θεμάτων πάσης εἰδικότητος, ὑπῆρξαν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀνδρός. Πάντα ταῦτα ἐπέδρων εὐμενῶς εἰς ἡμᾶς, ὥστε νὰ συνταυτιζώμεθα μετ' αὐτοῦ εἰς τὰς ἰδέας καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ψηφοφορίας, προκειμένου περὶ τιμητικῶν διακρίσεων ἢ καὶ ἐκλογῆς νέου μέλους τῆς Ἀκαδημίας. Ἡ σοφία εἶναι πράγματι θεία δύναμις διακρίσεως καὶ κατανοήσεως τῶν ὄντων ὡς ὄντων, τῶν ἰδεῶν ἢ τῶν πραγμάτων. Καὶ ὁ ἐν πᾶσι χαριτωμένος ἀνὴρ, ὑπῆρξε διὰ τὴν Ἀκαδημίαν εὐλογία Θεοῦ. Ὅφειλω καὶ μίαν ἄλλην ἀρετὴν τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός νὰ ἐξάρω. Τὴν ἀφοσίωσιν, τὴν ἰδιαιτέραν ἐκτίμησιν καὶ τὴν ἀγάπην του πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν καὶ τὸ πολυδιάστατον ἔργον τῆς. Σὺν τούτοις ὁ Κανελλόπουλος ἦτο καὶ εἰρηνοποιός, ἰκανὸς δὲ νὰ ἡρεμῇ τὰς ἀντιθέσεις καὶ μὲ εὐγένειαν ὑποδειγματικὴν νὰ ἐπιβάλλεται. Εἰς τὰ ἔθνη

θέματα ἦτο διδακτικός, ἔστιν ὅτε ὀξὺς εἰς κρίσεις πολιτικῆς ὕψης, ἀλλὰ ξένος πάσης μισαλλοδοξίας.

Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ προαπελθόντος Ἀκαδημαϊκοῦ θὰ κρίνουν οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες. Ὁ δὲ συνάδελφος κ. Κωνστ. Δεσποτόπουλος θὰ ἐκθέσῃ τὸ ὄλον ἔργον τοῦ πράγματι χαρισματοῦχου ἀνδρός. Ὡς πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας ὀφείλω νὰ δηλώσω ἀπὸ τοῦ ἐπισήμου τούτου βήματος, ὅτι ἡ Ἀκαδημία μὲ τὸν θάνατόν του στερεῖται μιᾶς μεγάλης προσωπικότητος, μιᾶς σεβασμίας Μορφῆς, μεστῆς χάριτος, ἀξιοθαυμάστου πολυμαθείας, καλοπροαιρέτου ἰδεολογίας, ἀξιομιμῆτου εὐγενείας καὶ ζηλευτῆς εὐπρεπείας. Ἡ Ἀκαδημία δικαίως θρηνεῖ διὰ τὴν ἀπουσίαν τῆς ταλαντούχου προσωπικότητός του. Δυσαναπλήρωτον τὸ κενόν. Τὸ μέγα ἐν λόγοις καὶ ἔργοις καταλειφθὲν ἔργον τοῦ αὐοιδίμου Κανελλοπούλου ἀποτελεῖ καὶ θὰ ἀποτελῆ πρότυπον μιμήσεως καὶ ἅμα παραδειγματισμοῦ ἀκαμάτου φιλεργίας καὶ ἀγάπης πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν δι' ὅλους ἡμᾶς τοὺς ἐπιλειπομένους, ὅσον καὶ διὰ τοὺς νεωτέρους.

Ἡ Μνήμη τοῦ ἀλησμονήτου σοφοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ
Παναγιώτου Κανελλοπούλου, ἔστω Α ἰ ω ν ἰ α !

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ γερὰρὴ αὐτὴ αἶθουσα εἶχε κοσμηθεῖ ἐπὶ εἴκοσι χρόνια μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ πνευματικοῦ μεγέθους Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Ἡ ἀνταύγεια τῆς λαμπρότατης αὐτῆς παρουσίας δὲν ἔχει ἀκόμη σβῆσει. Καὶ σὰν νὰ ἀντηχεῖ γύρω μας ὁ ἀπόηχος τοῦ κομποῦ καὶ μεστοῦ λόγου τοῦ ἐξαίρετου αὐτοῦ ἀνθρώπου.

Εἶχε ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος διατελέσει Ἀκαδημαϊκὸς ὄχι ἐπὶ εἴκοσι μόνο, ἀλλὰ ἐπὶ εἴκοσι ἐπτὰ χρόνια. Παρεμβλήθηκε ἡ ἑπταετία, ὅμως, τῆς πολιτικῆς δουλείας τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἡ ἐπίμονη τότε ἀπουσία του ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς Ἀκαδημίας.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ὑπῆρξε ἀτρύγετος διάκονος τοῦ πνεύματος καὶ ἀκάματος λειτουργὸς τῆς ζωῆς. Νέος ἀκόμη, προβλήθηκε πανελλήνια ὡς Καθηγητῆς χαρισματικός. Στὴν ὄριμη ἡλικία του, καὶ ὕστερα, διακρίθηκε ὡς πολιτικὸς μὲ ὑποδειγματικὸ ἦθος. Μὲ τὸ συγγραφικὸ ἔργο του ἀναδείχθηκε σὲ κορυφαῖο τῆς γενεᾶς του, ὡς κοινωνιολόγος, ὡς ἱστορικός, ὡς φιλόσοφος. Ἐφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ στὰ ὀγδόντα τέσσερα χρόνια του, πνευματικὰ βαθύπλουτος καὶ ἠθικὰ περίστεπτος.

Εὐτύχησα νὰ εἶμαι ὁ πρῶτος μαθητῆς του ὡς πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, ἡ ἀκριβέστερα ὁ σύμπρωτος μεταξὺ τριῶν. Οἱ δύο ἄλλοι ἦταν οἱ ἀείμνηστοι Κώστας Ζαΐμης καὶ

Δήμης Καπετανάκης. Ευτύχησα επίσης να διατηρήσω την πνευματική, αλλά και προσωπική, επικοινωνία μαζί του επί ημισυ αιώνα και πλέον.

Και ἄρα διαθέτω κάπως τις προϋποθέσεις για να επιχειρήσω την εκπλήρωση του δυσεκπλήρωτου χρέους τῆς Ἀκαδημίας πρὸς τὸν ἕως τις 11 Σεπτεμβρίου 1986 ἀριπρεπέστατο ἑταῖρο της. Ὁ ἴδιος, μὲ τὴν ἀπέραντη καλοσύνη του, θὰ μοῦ συγχωροῦσε, πιστεύω, τις ὅποιες ἀτέλειες τῆς ἐπιμνημόσυνης αὐτῆς ὁμιλίας.

Ἐχω νὰ ἐκθέσω ἀπόψε τὴν πνευματικὴ δημιουργία τοῦ πιὸ βαρύμοχθου στὸ χῶρο τοῦ πνεύματος Ἑλληνα τοῦ αἵωνα μας. Ἡ ἐκθεση ὅμως αὐτὴ δὲν κατορθώνεται χωρὶς ἀναδρομὴ καὶ στὶς περιστάσεις τοῦ βίου του. Ὅφειλω ἄρα καὶ νὰ μὴ ἀγνοήσω τὴν ἱστορικὴ του ὑπόσταση, καὶ μάλιστα ὅποιες δραματικὲς φάσεις τοῦ βίου του.

Εἶχε γεννηθεῖ ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος στὴν πόλη τῶν Πατρῶν, τὸ 1902, 30 Νοεμβρίου τοῦ ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου, ἡμέρα ἑορτασμοῦ τοῦ πολιούχου Ἀγίου της. Καὶ εἶχε ζήσει τὰ παιδικὰ του χρόνια, μὲ τὴ θαλπωρὴ τῆς οἰκογένειάς του, κλεισμένος μᾶλλον στὸν ἑαυτό του. Καὶ εἶχε ζήσει τὰ χρόνια τῆς ἐφηβείας του μὲ ἄνοιγμα ἔντονο τῆς εὐαισθησίας του πρὸς τις ὁμορφιές τοῦ φυσικοῦ τοπίου γύρω του, καὶ ἰδιαίτερα πρὸς τὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ Ἴονίου πελάγους, ἀλλὰ καὶ πρὸς τις χαρὲς καὶ τις ἔγνοιες καὶ τοὺς πόνους τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἐνῶ καὶ γίνονταν ὀλοένα πιὸ συχνὰ τὰ πνευματικὰ του σκιρτήματα καὶ πιὸ ἐμψυχωτικά γιὰ τὸ μέλλον του. Εἶχε μάθει ἄλλωστε ξένες γλώσσες, γερμανικά, γαλλικά, ἤδη ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια. Καὶ ἄρχισε πολὺ ἔνωρίς νὰ μελετᾶει γερμανοὺς καὶ γάλλους ποιητὲς καὶ λογοτέχνες στὸ πρωτότυπο, ἐνῶ παράλληλα ἐξοικειωνόταν καὶ μὲ τὴν κλασσικὴ μουσικὴ. Ἀναπτύχθηκε τότε καὶ ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ποίηση, μὲ ἰδιαίτερη προτίμηση πρὸς τὸν Σολωμὸ καὶ τὸν Παλαμᾶ.

Ἐξ ἄλλου, δέσποζε τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὴν ἠθικὴ εὐαισθησία του καὶ ἀσκοῦσε ἰδιαίτερη γοητεία ἐπάνω του ἡ «γλυκεῖα καὶ αὐστηρὴ» φυσιογνωμία τοῦ ἀδελφοῦ τῆς μητέρας του Δημητρίου Γούναρη, μελετηρότατου ἐπιστήμονα καὶ πολιτικοῦ. Τὸ παράδειγμα τῆς πολυμάθειας ἢ καὶ οἱ παραινέσεις τοῦ θείου του ἔστρεψαν πολὺ ἔνωρίς τὴ συνείδησή του καὶ τὴ ζωὴ του πρὸς τὴν ἐθελοντικὴ σοβαρὴ μελέτη, πέραν ἀπὸ τὰ ὄρια τῶν συμβατικῶν σπουδῶν. Μαθητὴς ἀκόμη στὶς πρῶτες γυμνασιακὲς τάξεις μελέτησε ἔργα τοῦ Nietzsche καὶ τοῦ Schopenhauer, γερμανῶν φιλοσόφων τοῦ συρμοῦ τότε στὴν Ἑλλάδα.

Εἶχε ἀρχίσει τις πανεπιστημιακὲς σπουδὲς του ὡς φοιτητῆς Νομικῆς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τὸ ἔτος 1919-20, καὶ τις συνέχισε ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1920 ἕως τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1923 στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης καὶ ὕστερα γιὰ ὀλίγους μῆνες τοῦ 1923 στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου.

Παράλληλα διατηρούσε πάντοτε και την μύχια σχέση του προς την ποίηση και τη λογοτεχνία και δοκίμαζε τις πνευματικές του δυνάμεις στο χῶρο τους. Ήταν μαθητής ἀκόμη στην προτελευταία τάξη τοῦ Γυμνασίου, τὸ 1918, και δημοσιεύθηκε ποίημά του στὸ περίφημο λογοτεχνικὸ περιοδικὸ «Νουμάς». Τὸ 1920 ἐκδόθηκε ἡ συλλογὴ ποιημάτων του «Ρυθμοὶ στὰ κύματα», και τὸ 1923, τυπωμένο ἑλληνικὰ στὸ Μόναχο, τὸ μυθιστόρημά του «Ἡ λυτρωμένη ἀπὸ τὸ σόϊ πὺν χάθηκε».

Στὴ Χαϊδελβέργη εὐτύχησε νὰ ζήσει τὸ κλίμα τῆς μεγάλης τότε πνευματικῆς ἀκμῆς της, νὰ καταρτισθεῖ στὶς ἐπιστῆμες τῆς κοινωνίας, καλλιεργημένες ἐκεῖ ἀπὸ κορυφαίους πρωτοπόρους ἐπιστήμονες, και νὰ συγκροτήσει εὐρύτερα τὴν πνευματικὴ του προσωπικότητα.

Ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1923 βρίσκεται πάλι στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἄριστη πνευματικὴ του συγκρότηση τὸν βοήθησε και νὰ ὑπερνήσει τὴ βαρύτερη δοκιμασία του ἀπὸ τὴν τραγικὴ τύχη τοῦ θείου του και νὰ υπερβεῖ τὸ συναισθηματικὸ δεσμὸ του μὲ τὴν ἀντι-δημοκρατικὴ παράταξη.

Τὸ 1925 εἶχε ἀρμάσει ἡ ἀπόφασή του νὰ εἰδικευθεῖ στὴν κοινωνιολογία, μὲ προσανατολισμὸ πρὸς πανεπιστημιακὴ σταδιοδρομία. Τότε δημοσιεύει τὴν πρώτη κοινωνιολογικὴ πραγματεία του, και συγκεκριμένα στὸ «Ἀρχεῖον τῶν Οἰκονομικῶν και Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν», ἀλλὰ και γίνεται μέλος τῆς ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαναστασίου «Ἐταιρείας Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν». Τὰ δύο ἐπόμενα ἔτη συγγράφει και δημοσιεύει δύο ἐπιστημονικὰ μελετήματα: «Ἡ κοινωνία τῶν Ἑθνῶν» (1926), «Κοινωνιολογία τῶν ἰμπεριαλιστικῶν φαινομένων» (1927). Ἡ σχέση του πρὸς τὴν κοινωνιολογία ἔχει ἤδη ἐμπεδωθεῖ.

Τὸ 1928 ἀρχίζει συνεργασία μὲ τοὺς ἐπίσης σπουδασμένους στὴ Χαϊδελβέργη Κωνσταντῖνο Τσάτσο και Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο, και συναποφασίζουν οἱ τρεῖς τὴν ἔκδοση τοῦ φιλοσοφικοῦ περιοδικοῦ «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας και Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν». Ἀπὸ τὸ 1929 ἕως τὸ 1940, τὸ πρωτοποριακὸ αὐτὸ περιοδικό, πνευματικὴ ἐνδοχώρα τῶν τριῶν δημιουργῶν του, διακόνησε πολὺ ἀποδοτικὰ τὴ φιλοσοφία.

Τὸ 1929 ἔγινε ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος Ὑφηγητῆς τῆς Κοινωνιολογίας, στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ μνημονεύσω ἐντυπώσεις μου ἀπὸ τὸ πρῶτο μάθημά του ὡς Ὑφηγητῆ: «Ὅταν βγαίναμε ἀπὸ τὸ μάθημα, εἶχε ἀλλάξει γιὰ μᾶς ἡ πνευματικὴ φυσιογνωμία τῆς Σχολῆς. ...Τὸ μάθημα ἐκεῖνο μᾶς εἶχε θέλξει πολλαπλά. Μᾶς εἶχε φανεῖ σύνθετο κάτι:

έπιστήμη, ἀλλὰ καὶ ποίηση, καὶ ὄχι κλειστή ἐπιστήμη, ἀλλὰ ὀλάνοιχτη πρὸς τὰ μεγάλα ἀνθρώπινα προβλήματα, καὶ μὲ ὑποστήριγμα φιλοσοφικό».

Μὲ τὴν θέρμη τῆς τότε ἡλικίας μας, ἀρχίσαμε νὰ δημιουργοῦμε τὸν θρύλο τοῦ νέου Ὑφηγητῆ. Καὶ σύντομα τὸ ἀκροατήριό του πλήθυνε, καὶ ἦταν ἐφεξῆς ὄχι μόνο φοιτητικό. Τὸ μάθημα, κάθε Τετάρτη, 7-8 τὸ βράδυ, ἀπὸ τὸ 1930 ἕως τὸ 1935, ἐξελίχθηκε σὲ θεσμό τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν Ἀθηνῶν. Στὴ διάρκεια τῆς ἐβδομάδας πολλοὶ περίμεναν τὸ βράδυ τῆς Τετάρτης σὰν ὥρα ἐορταστικῆ τοῦ πνεύματος.

Ὁ Ὑφηγητῆς Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἐκφώνουσε τὸ μάθημα σὲ τόνο σχεδὸν πανηγυρικό. Ἡ φωνή του, δίχως μικρόφωνο, δονοῦσε τὴν κατάμεστη αἴθουσα ἕως τὶς ἄκρες τῆς καὶ ὁ λόγος του ἀπηχοῦσε ἰσχυρὰ στὶς συνειδήσεις. Τὴν πρώτη χρονιά, θέμα τῆς διδασκαλίας του ἦταν κεφάλαια τῆς Ἱστορίας τῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν. Τὴν δεύτερη χρονιά (1930-1931) τὸ θέμα ἦταν ὁ Κάρολος Μάρξ. Γιὰ Πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα ὁ δημιουργὸς τοῦ μαρξισμοῦ ὑπῆρξε ἀντικείμενο πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας, μὲ συστηματικότητα καὶ παραστατικότητα, μὲ θέρμη καὶ λάμψη, καὶ μὲ ἄκρα εὐσυνειδησία ἐπιστημονική.

Συνέχισε ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος τὴ διδασκαλία του ἕως τὴν 1 Μαρτίου 1935, μὲ καινούργιο θέμα κάθε χρόνο. Στὴν τελευταία χρονιά τῆς (1934-1935) θέμα ἦταν «ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία». Παράλληλα, καὶ συχνὰ σὲ ἀντιστοιχία κάπως μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς διδασκαλίας του, δημοσιεύονταν πραγματεῖες του γιὰ θέματα κοινωνιολογίας ἢ καὶ φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας στὴ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια καὶ στὸ «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν», ἐνῶ ἐκδόθηκαν διαδοχικὰ τὰ βιβλία του, «Ἱστορία καὶ Κριτικὴ τῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν, I, Auguste Comte καὶ Herbert Spencer» (1929), «Κάρολος Μάρξ» (1931), «Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας» (1932), ὅπου καὶ πολλὲς ἀναδρομὲς στὴν ἀνθρωπολογία, «Ὁ ἄνθρωπος καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις» (1934), ὅπου καὶ πλουσιότατη συγκομιδὴ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, καθὼς καὶ ἀνάλυση τῶν ἐννοιῶν τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς οὐτοπίας καὶ ἀντιμετώπιση τῶν σχετικῶν μὲ τὴν κοινωνιολογία τῆς γνώσεως προβλημάτων. Ἐν τῷ μεταξύ, τὸν Ἰανουάριο 1933 εἶχε ἐκλεγεῖ μόνιμος Καθηγητῆς τῆς Ἐκτάκτου αὐτοτελοῦς ἔδρας Κοινωνιολογίας καὶ στὶς 27 Ἀπριλίου 1933 ἐκφώνησε τὸ ἐπίσημο ἐναρκτήριο μάθημα ὡς Καθηγητῆς.

Ἐξ ἄλλου, ὁ χαρισματικὸς αὐτὸς πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος ἐμφύχωνε καὶ τὸ Φροντιστήριο τῆς Κοινωνιολογίας, σὲ μικρὴ αἴθουσα τῆς Νομικῆς Σχολῆς, μὲ ὑποδειγματικὴ συμπεριφορὰ πρὸς τοὺς φοιτητές, καθοδηγητικὴ, ἐνθαρρυντικὴ, διακριτικὴ. Συμμετεῖχε ὅμως καὶ στὴ διεύθυνση τοῦ ἰδιαίτερου Φροντιστηρίου Φιλοσοφίας σὲ κάποια αἴθουσα τῆς Φοιτητικῆς Λέσχης, ὅπου τὴν κύρια εὐθύνη εἶχε ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, καὶ

όπου έκτάκτως παρευρισκόταν και ό Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος. Όσοι μετείχαν στα δύο αυτά φροντιστήρια διακρίθηκαν, σχεδόν όλοι, στα γράμματα ή στην έπιστήμη ή στην πολιτική.

Ή επίδοση όμως του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στην Κοινωνιολογία δέν περιορίσθηκε στην πανεπιστημιακή διδασκαλία του και στη συγγραφική εργασία του, όπως επιτέλεσθηκαν στην Ελλάδα.

Τό 1928 ήδη, μελέτημά του με τίτλο «Soziologisches Denken und soziologische Wissenschaft», γραμμένο τό 1927, δημοσιεύθηκε στο έγκυρότατο έπιστημονικό περιοδικό *Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie*, όργανο του *Forschungsinstitut für Sozialwissenschaften in Köln*, υπό τη διεύθυνση του *Max Scheler*, του *Leopold von Wiese* και άλλων. Τόν Ιούλιο του 1930, στο «Ίνστιτούτο Κοινωνικών Έπιστημών» τής Χαϊδελβέργης, διάλεξή του με θέμα «Τό άτομο ως όριο του κοινωνικού και τής γνώσεως» έντυπώσισε τό έκλεκτό άκροατήριό του, με την εϋστοχη και τολμηρή κριτική, έστω έμμεσα, των προβλημένων εκεί τό προηγούμενο έτος άκραιών τάσεων κοινωνιολογισμού από τον διάσημο *Karl Mannheim*, με την έκδοση του έκτοτε γνωστού έργου του «*Ideologie und Utopie*» (1929). Ή διάλεξη εκείνη δημοσιεύθηκε, με τίτλο «*Das Individuum als Grenze des Sozialen und der Erkenntnis-Soziologie contra Soziologismus*», στο περιοδικό *Archiv für angewandte Soziologie* (1931). Και τό δημοσιευμένο αυτό κείμενό της έπισημαίνεται από τον ίδιο τον *Karl Mannheim*, στη δεύτερη και όριστική, άγγλόγλωσση ήδη, έκδοση του βιβλίου του «*Ίδεολογία και Ουτοπία*» τό 1936. Και άλλα όμως υπήρξαν ξενόγλωσσα δημοσιεύματα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου με θέματα κοινωνιολογικά: «*Die Grundrichtungen der Gesellschaftslehre Lorenz von Steins*» (*Archiv für Geschichte der Philosophie und Soziologie*, Band 39, 1932), «*Observations historiques sur l'idée de la société. Une page de mythologie politique*» (*Rivista di Soziologia*, Paris, 1934), «*Die Einsamkeit in ihrer gemeinschaftlichen und gesellschaftlichen Problematik*» (*Festgabe für Ferdinand Tönnies*, 1935).

Στό έρώτημα, ποιές επιδράσεις είχε δεχθεί ό Παναγιώτης Κανελλόπουλος, διαπλαστικές ως κάποιο βαθμό τής έπιστημοσύνης του ως κοινωνιολόγου, άπάντηση βρίσκεται σέ κείμενό του. Γράφει ό ίδιος («*Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*», 1980): «*Παρά την άφέλιμη επίδραση, πού είχα δεχθεί από τον Rickert*», στην έπιστημονική σταδιοδρομία μου δέν άκολούθησα τό δρόμο «*πού είχε χαράξει ό νεοκαντιανισμός*» (σ. 127). Με την βοήθεια του *Max Weber*, έκαμα από τό 1929 την προσπάθεια νά θεμελιώσω την κοινωνιολογία επάνω στη «*γενικευτική*» μέθοδο (πού ό *Rickert* την είχε περιορίσει στις φυσικές

έπιστήμες), και διέκρινα τούς «νοηματικούς συνδέσμους» από τούς «αιτιώδεις συνδέσμους». Και υιοθέτησα, από τότε, τη βασική διάκριση, που είχε καθιερώσει ο Wilhelm Dilthey, ανάμεσα στην «εξηγητική» μέθοδο και τη μέθοδο του «κατανοεῖν» ... Προχώρησα μάλιστα από τότε πιά πέρα. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Georg Simmel, διέκρινα τὰ νοήματα που ἐκδηλώνονται στὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, στὴν Ἱστορία γενικὰ τῆς ἀνθρωπότητας, σὲ δύο κατηγορίες: στὰ νοήματα ἐκεῖνα που μπορεῖ... νὰ ἀναχθοῦν σὲ «τύπους» ἢ σὲ «κανόνες», καὶ στὰ ἀπολύτως ἀτομικά, που δὲ μπορεῖ νὰ συλληφθοῦν λογικὰ καὶ νὰ ὑπαχθοῦν σὲ τύπους ἀνθρώπινων ἐνεργειῶν ἢ σὲ ἱστορικοὺς «νόμους» πιθανῶν ἐπαναλήψεων» (σ. 126). Καὶ προσθέτει ἀκόμη: «Ὁ Alfred Weber, εἰδικώτερα, μὲ ἔκανε νὰ ἰδῶ, ὅτι στὴν Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας δρᾶ καὶ ἡ ἐλευθερία, ἀλλὰ δρᾶ καὶ ἡ ἀναγκαιότητα» (σ. 127-128).

Γιὰ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ἀξία τῆς συμβολῆς τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου στὴν κοινωνιολογία, συντελεσμένης μεταξὺ 1927 καὶ 1935, δηλαδὴ σὲ ἡλικία του ἀπο εἴκοσι πέντε ὡς τριάντα τριῶν χρόνων, γράφει ὁ Howard Beeker: «Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Κανελλόπουλου εἶναι ἀκέραια ἐνωμένη μὲ τὴν ἐπιστημολογία του καὶ τὴ μεταφυσικὴ του. Εἶναι πρῶτιστα κοινωνικὸς φιλόσοφος καὶ σὲ δευτέρη μοῖρα ἀναλυτικοεμπειρικὸς κοινωνιολόγος. Αὐτὸ δὲν εἶναι ὅμως καθόλου μειωτικὸ τῆς ἀξίας τοῦ κοινωνικο-φιλοσοφικοῦ ἔργου του, ἔργου ὑψηλῆς ποιότητας καὶ ζωτικῆς σημασίας» (Howard Beeker and Harry Elmer Barnes, *Social Thought from Lore to Science*, 1961³, vol. III, σ. 1098). Καὶ πραγματικά, ὁ Κανελλόπουλος ὑπῆρξε ὄχι ἐμπειρικὸς ἀπλῶς κοινωνιολόγος, ἀλλὰ καὶ φιλόσοφος τῆς κοινωνίας καὶ ἱστορικὸς τῆς κοινωνιολογίας. Ἄλλωστε μὲ τὴν πολλαπλὴ αὐτὴ καὶ βαθιὰ ἐπιστημοσύνη του ἐπέτυχε νὰ προσδώσει ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα κύρος καὶ γόητρο στὴν κοινωνιολογία καὶ νὰ προκαλέσει ἐνδιαφέρον καὶ μάλιστα ἐνθουσιασμό γιὰ τὴ σπουδὴ της.

Ἡ ἐναρξὴ τοῦ ἔτους 1935 βρῆκε τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο διάσημο Καθηγητὴ καὶ συγγραφέα Κοινωνιολογίας. Καὶ τὰ πάντα προμήνυαν τότε συνέχιση ἐνδοξῆ καὶ γόνημης τῆς πανεπιστημιακῆς σταδιοδρομίας του. Ἡ ὥρα ὅμως τῆς Ἱστορίας ἐσήμανε διαφορετικά. Τὸ βράδυ τῆς 1 Μαρτίου 1935 ἔγινε ἡ τελευταία διδακτικὴ πράξη τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, στὸ φροντιστήριό του. Ἡ ἔκπαση τὸ βράδυ ἐκεῖνο τοῦ Κινήματος γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς Κυβερνήσεως, ἡ ἐνοπλὴ καταστολὴ του καὶ ἡ ἐπακόλουθὴ τους θλιβερότατὴ πολιτικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς χώρας, εἶχαν πολλαπλὸ ἀντίκτυπο καὶ στὴ λειτουργία τοῦ ἐλληνικοῦ Πανεπιστημίου.

Ὑστερα ἀπὸ τὸ πραξικόπημα τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1935 καὶ τὴν κατάλυση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ἡ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, σὲ μιὰ ἔξαρση ἀκαδημαϊκῆς ἀξιοπρέπειας καὶ πολιτικοῦ φρονήματος, ἀποφάσισε νὰ μὴ συμμορφωθοῦν

οί Καθηγητές της πρὸς τὴν κυβερνητικὴ διαταγὴ νὰ ὀρκισθοῦν πίστη πρὸς τὴ βασιλεία. Ἡ ἀπόφαση δημοσιεύθηκε στὶς ἐφημερίδες. Ἐπακολούθησε ὁμως ὑπαναχώρηση τῆς πλειοψηφίας τῶν Καθηγητῶν καὶ τελικὰ ἔστρεξαν ὅλοι νὰ ὀρκισθοῦν, γιὰ νὰ ἀποτραπεῖ ἡ κατάπτωση ἐπιστημονικὰ τῆς Σχολῆς μὲ τὴν ἀπόλυση τοῦ συνόλου τῶν Καθηγητῶν της. Ἐνας ὁμως Καθηγητὴς παρέμεινε ἀνένδοτος μέχρι τέλους. Αὐτὸς ἦταν ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Καὶ συνέπεια τῆς ἀξιοπρεπέστατης αὐτῆς συμπεριφορᾶς ὑπῆρξε ἡ ἀπόλυσή του ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ ἔδρα του.

Ἡ ἀποβολὴ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο ἔφερε καίρια τομὴ στὴ ζωὴ τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Ἐκτοτε ἀρχίζει ἡ μεγάλη περίοδος τοῦ βίου του, μὲ τὴν ἐλεύθερη καὶ δημιουργικότερη σχέση του πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ μὲ τὴν ἀφιέρωσή του παράλληλα στὴν πολιτική.

Μὲ τὴν εἴσοδο στὴν πολιτικὴ δὲν ἀποκόπηκε ὁ διάσημος Καθηγητὴς ἀπὸ τὴ διακονία τοῦ πνεύματος. Ἀπὸ τότε ἀπλῶς ἀρχίζουν οἱ δύο παράλληλες τροχιές τοῦ βίου του. Καὶ εἶναι ἀξιοθαύμαστος ὁ ἔναρμονισμὸς τους. Γράφει ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ὑπαρξιακὸ αὐτὸ διχασμὸ του: «Δὲν μὲ ἐμπόδισε νὰ συμφιλιώνω ἄνετα μέσα μου τὴ δράση στὴν πολυθόρυβη πολιτικὴ ἀγορὰ μὲ τὴ σιωπὴ τοῦ πνευματικοῦ ἐρημητηρίου, μὲ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ συγγραφικὴ δραστηριότητα» (ὄπ. ἀν., σ. 134). Καὶ προσθέτει, γιὰ τὴν περίοδο ἰδιαίτερα 1956 ἕως 1957: «Ἐυπνοῦσα κάθε μέρα πρὶν ἀπὸ τὶς 4 τὸ πρωῖ καὶ ἔγραφα ὡς τὶς 8 καὶ 30', παραδίνοντας ὕστερα τὸν ἑαυτὸ μου στὴν πολιτικὴ δράση» (σ. 135).

Ὁ τρόπος αὐτὸς συγγραφῆς, κατὰ σχεδὸν ὑποκλοπὴ χρόνου ἀπὸ τὴν πολιτικὴ δράση, ἀλλὰ καὶ μὲ ὑπερανάλωση τῶν σωματοψυχικῶν δυνάμεων ἕως τὴν ὑπερκόπωση, ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα ἠρωϊσμὸ, ἄλλωστε μὲ σύνδρομους κινδύνους στὸ πεδίο τῆς σωματικῆς υγείας, καὶ συνιστᾷ ἰδιαίτερο τίτλο τιμῆς γιὰ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο· ἐξ ἄλλου ὁμως συνεπάγεται κάποτε καὶ τὴν ἔλλειψη τῆς ἀμείλικτης ἐπεξεργασίας τοῦ κειμένου τῶν μεγάλων προπάντων ἔργων, τῆς συνηθισμένης ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς πρὸς ἀποφυγὴ πτώσεων τοῦ ὕφους εἴτε πλατυασμῶν, ἢ παρεκβάσεων περιττῶν εἴτε ἀπλῶς ἀμετριῶν στὸν τόνο ἢ καὶ λαθῶν τυχόν. Ἄλλὰ ἡ συγγραφὴ τοῦ προκειμένου τεράστιου ἔργου, ἔγινε δυνατὴ μόνο μὲ τὸν ἠρωϊκὸ τρόπο γραφῆς, τὸν συνυφασμένο ἄλλωστε καὶ μὲ τὸ ἦθος τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ἢ καὶ μὲ τὴν ἀρχικὴ πεποιθήσή του γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἀναβλυστοῦ γραπτοῦ λόγου. — Ἄς ἐπιτραπεῖ, ἐξ ἄλλου νὰ ἐπισημανθεῖ, ὅτι ἡ συγγραφὴ τοῦ γιγάντιου ἔργου του «Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος» διευκολύνθηκε μὲ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὴν τετράχρονη ἐξορία του ἀπὸ 1937 ἕως 1940, ἢ καὶ ἀπὸ τὸν βάνανσο πολιτικὸ ἡμιπαροπλισμὸ του ἀπὸ 1967 ἕως 1974. Ἐπίσης ἀξίζει νὰ ὑπομνησθεῖ, ὅτι ἀντίστροφα, στὰ χρόνια

του πολέμου 1940-1944, ή συγγραφική εργασία του Π. Κανελλόπουλου είχε διακοπεί, ανέφικτη από τὰ πράγματα για τὸν ἐθελοντὴ ἐπὶ ἕξι μῆνες στρατιώτη καὶ τὸν υπερβαρυνμένο ὕστερα μὲ καθήκοντα ἐπείγοντα πολιτικό. Βέβαιο παραμένει ὅμως, ὅτι κατορθώθηκε σὲ μεγάλες περιόδους ὁ ἐνεργὸς ἑναρμονισμὸς τῆς συγγραφικῆς ἐργασίας του μὲ τὴν πολιτικὴ δρᾶση του, ἰδιαίτερα στὰ χρόνια 1950 ἕως 1967 καὶ 1974 ἕως 1986, καὶ ὅτι συνολικὰ τὸ συγγραφικὸ ἔργο του ὡς ἱστορικὸ μεγάλης ἐμβέλειας ἦ καὶ ὡς τολμηροῦ φιλοσοφικοῦ στοχαστῆ προκαλεῖ τὸ θαυμασμὸ τοῦ ἀναγνώστη καὶ τοῦ κριτικοῦ, μὲ τὴν τεράστια δυσεπὸπτευτὴ ἔκτασή του καὶ μὲ τὴν ὑψηλὴ πνευματικὴ στάθμη του.

Προανάκρουσμα τῶν ἱστορικῶν ἔργων τοῦ πρώην Καθηγητοῦ εἶναι τὸ ἱστορικο-θεατρικὸ ἔργο του «Ὀλιβερ Κρόμβελ-Βιογραφικὸ Χρονικὸ σὲ πέντε πράξεις». Ἐκδόθηκε τὸ 1947, γραφόταν ὅμως, ὅπως θυμοῦμαι, ἢ καὶ εἶχε γραφεῖ, ἀπὸ τὸ 1936, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξορία του, ἀλλὰ γράφτηκε στὴν τελικὴ μορφή τὸν Φεβρουάριο καὶ Μάρτιο 1940, ἐνῶ ἀκόμη διαρκοῦσε ἡ ἐξορία.

Εἶχε τὴν τιμὴ ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, τὴ νύχτα 7 πρὸς 8 Φεβρουαρίου 1937, νὰ συλληφθεῖ ἀπὸ ἀστυνομικούς, ἐνῶ τὸν συνοδεύαμε πέντε φίλοι του καὶ ἡ Κυρία Κανελλοπούλου πρὸς τὴν κατοικία του ἀπὸ τὴν κατοικία τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, ὅπου μᾶς εἶχε διαβάσει ὠραῖες σελίδες ἀπὸ μυθιστόρημά του ὑπὸ συγγραφὴ τότε. Ἐπακολούθησε τὴ σύλληψή του ἡ ἐξορία του σὲ νησὶ τῶν Κυκλάδων, τὴν Κύθνο. Ἐκεῖ ἐξόριστος ἐκπόνησε τὴ μετάφραση φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ ὑπὸ διωγμὸν τότε γερμανοῦ φιλοσόφου Γιάσπερς («Ἵποστασιακὴ φιλοσοφία», Ἄρχεῖον Φιλ. 1938). Ἐκεῖ προπάντων ἀποφάσισε καὶ ἄρχισε τὴ συγγραφὴ τῆς Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ἐπαλήθευσε τὴν φιλοσοφικὴ στάση του ἀντίκρυ στὴ ζωὴ. Μὲ τὴ συγγραφικὴ αὐτὴ ἐνασχόλησή του ἐπέτυχε νὰ μετατρέψει τὴν ἀντιδρομὴ τῶν καιρῶν σὲ εὐκαιρία πρὸς δημιουργικὴ ἐξόρμηση, τὴ μοναξιά σὲ βαθύψυχη ἐπικοινωνία. Ἡ Κύθνος λοιπὸν εἶναι ἡ γενέθλια νῆσος τῆς Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ἱστορικοῦ μεγαλουργήματος, κατορθωμένου ἀπὸ ἓναν μόνο ἄνθρωπο.

Τότε κατ' ἐξοχὴν εἶχα θαυμάσει τρία χαρίσματα πνευματικὰ τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ρωμαλέες ρίζες τῆς συγγραφικῆς δημιουργίας του: εὐμάθεια, αἰσθαντικότητα, μνήμη. Εἶναι δύσκολο νὰ φαντασθεῖ κάποιος, μὲ τί σύντονο ρυθμὸ καὶ τί πλῆθος βιβλία μελετοῦσε, μὲ πόση ἄνεση ἀφομοίωνε καὶ μὲ πόση ἔνταση αἰσθανόταν ὅ,τι διαισθανόταν καίριο στὰ μεγάλα ἔργα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος εἶτε χαρακτηριστικὸ τῆς ἀνθρώπινης ὕφης τῶν δημιουργῶν τους. Μέγας συντελεστὴς ὅμως ἐκείνης τῆς δημιουργίας του, ὅπως καὶ τῆς μεταγενέστερης, ὑπῆρξεν ἐπίσης ἡ καταπληκτικὴ μνήμη του. Ἐπαληθευόταν ἡ

έξαρση τῆς μνήμης ἀπὸ τὸν Σόλωνα, τὸν Αἰσχύλο, τὸν Πλάτωνα.

Οἱ ἐντυπώσεις μου ἀπὸ τὴν ἀκρόαση πολλῶν, χειρόγραφων ἀκόμη, σελίδων τοῦ ἔξοχου αὐτοῦ ἔργου, στὴν Κύθνο, ἦταν, ἤδη τότε, ὅτι χιτίζεται ἀστραφτερῆ πνευματικὴ γέφυρα τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Εὐρώπη. Καὶ οἱ ἐντυπώσεις μου αὐτὲς ἐπιβεβαιώθηκαν, ὅταν ἐκδόθηκε τὸ ἔργο: ὁ πρῶτος τόμος τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1941, ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεῦτερος ταυτόχρονα τὸ 1947.

Ἡ ἀγάπη ὁμως τοῦ συγγραφέα μὲ περιπάθεια πρὸς τὸ θέμα του καὶ ἡ ἄκρα συγγραφικὴ εὐσυνειδησία του εἶχαν τὴ συνέπεια νὰ κριθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιον ὡς πολὺ συνοπτικὴ, ἄρα καὶ ὄχι ἄρτια ἱκανοποιητικὴ γιὰ τὴν ἀποστολὴ του, ἡ πρώτη αὐτῆ μορφή τοῦ ἔξοχου ἔργου. Καὶ ὁ ἀτρύγετος συγγραφεὺς ἄρχισε τὴν ἐπανασυγγραφή του σὲ διαστάσεις πολὺ μεγαλύτερες. Ἐκ τὸ 1966 ἕως τὸ 1984 ἐκδόθηκαν δέκα τόμοι του. Οἱ δύο πρῶτοι ἔχουν τίτλο «Ἐκ τὸν Αὐγουστίνου στὸν Μιχαὴλ Ἄγγελου», οἱ ἐπόμενοι δύο «Ἐκ τὸν Λούθηρου στὸν Μπάχ», οἱ ἐπόμενοι τρεῖς «Ἐκ τὸν Βολταῖρου στὸν Γκαίτε», οἱ δύο ἐπόμενοι «Ἐκ τὸν Μπετόβεν στὸν Κῆιτς», ὁ δέκατος «Ἐκ τὸν Πούσκιν στὸν Σοῦμπερτ». Ἀνέκδοτος μένει ἀκόμη ὁ ἐνδέκατος ἤδη τόμος, σχεδὸν ὀλοκληρωμένος, μὲ τελευταῖο κεφάλαιό του γιὰ τὸν Hegel, ὅπως μοῦ εἶχε ὁ ἴδιος ἀνακοινῶναι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1986.

Στὸ καταπληκτικὸ αὐτὸ ἔργο παρελαύνουν οἱ πνευματικὲς ἐπιτεύξεις τῶν μεγάλων ἐκπροσώπων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ἀπὸ τὸν τέταρτο μ.χ. ὡς τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα, στὴ φιλοσοφία, στὴν ποίηση καὶ στὴ λογοτεχνία, στίς διάφορες ἐπιστῆμες, στὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς, στὴ μουσικὴ, στὴ ζωγραφικὴ, στὴ γλυπτικὴ, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ. Ἀποτελεῖ τὸ κολοσσιαῖο αὐτὸ ἔργο ἀπότιση φόρου τιμῆς τῆς ἑλληνικῆς λογιόσύνης πρὸς τὴν Εὐρώπη τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ βαρῦτιμο δῶρο τοῦ συγγραφέα του πρὸς τοὺς Ἑλληνας φίλους τῶν ἔργων τοῦ πνεύματος γιὰ ἐνθουσιαστικὴ γνωριμία τους μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Εὐρώπης σὲ ὅλους τοὺς τρόπους του ἢ καὶ σὲ ὅλους τοὺς χρόνους του ἀπὸ τὸν τέταρτο αἰῶνα μ.Χ.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, οἰκεῖος ἤδη πρὸς τὴ φιλοσοφιο-ιστορικὴ ἔννοια τοῦ πνεύματος, ὀπλισμένος μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ πολυμέρειά του, ἀλλὰ βοηθημένος καὶ ἀπὸ τὴ συναισθηματικὰ φορτισμένη διαίσθησή του, ἀναγνωρίζει ἐκ βαθέων τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ παρουσιάζει παραστατικά, συχνὰ μάλιστα καὶ συναρπαστικά, τὴ μορφή καὶ τὴν οὐσία τῶν ἔργων αὐτῶν, ἐνῶ καὶ βιογραφεῖ ἀντίστοιχα τοὺς δημιουργοὺς των. Προσεγγίζει τὰ ἔργα καὶ τοὺς δημιουργοὺς, χωρὶς καμιὰ ἰδιαίτερη προκατάληψη, μὲ συμπάθεια πρὸς ὅλα καὶ πρὸς ὅλους ἀμέριστη. Δὲν ἔχει προτιμήσεις γιὰ τὸ γερμανικὸ ἢ τὸ γαλλικὸ ἢ τὸ ἀγγλικὸ, γιὰ τὸ ἰσπανικὸ ἢ τὸ ἰταλικὸ ἢ τὸ ρωσικὸ ἢ ἄλλο ἔθνικὸ πνεῦμα. Προβάλλει τοὺς δημιουργοὺς ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν ἰσότιμα κατ' ἀρχήν, ἀρκεῖ ὀρισμένον ἔργο τους μὲ τὸ πνευματικὸ βᾶρος του νὰ ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τοῦ

έθνικου χώρου του και να έχει γίνει πνευματικό αγαθό και για τους άλλους λαούς της Ευρώπης. 'Υπηρετεί άρα η και πραγματώνει την ιδέα της Ένωμένης Ευρώπης του πνεύματος. 'Εξ άλλου, δέν έχει προτιμήσεις είτε προκαταλήψεις ούτε υπέρ ούτε έναντίον μιᾶς ἢ άλλης τεχνοτροπίας ἢ πνευματικῆς ροπῆς. Γράφει ὁ ἴδιος στόν Πρόλογο τῆς 'Ιστορίας τοῦ Ευρωπαϊκοῦ Πνεύματος (1947): «Στήν μοναξιά [δηλαδή τῆς ἐξορίας ἀπό 1937 ἕως 1940] εἶδα ἐμπρός μου τήν πιό μεγάλη και τήν πιό σταθερή κοινωνία τῶν πνευμάτων. Δέν τήν εἶδα μόνο, τήν ἐξῆσα... ἔκαμα δικές μου τίς φαινομενικά δξύτερες ἀντιθέσεις της, και τὸ ἀμάρτημά μου εἶναι ὅτι τ' ἀγάπησα ὅλα, δηλαδή κι' ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνίας τῶν πνευμάτων, πού μοιάζουν σάν νά ζοῦν ἀσυμφιλίωτα. Μὲ τοὺς κλασσικοὺς ἀγάπησα τὸ φῶς, μὲ τοὺς ρομαντικοὺς τὴ νύχτα. Μὲ τοὺς λογικοὺς ἀγάπησα τὴν ὀρθογώνια σκέψη, μὲ τοὺς μυστικοὺς τὴν ἀδηλη ἀλήθεια». 'Η ἐξομολόγηση αὐτὴ ἐκφράζει αὐθεντικά ὄχι μόνο τὴν πνευματικὴν στάση του ἀντίκρυ στὰ ἔργα τοῦ ευρωπαϊκοῦ πνεύματος, ἀλλὰ και τὴν εὐρυψυχία του και τὴν ὑψηλοφροσύνη του, ὁμολογῶν ἄλλωστε και πρὸς τὴν ἠθικὴν στάση του ἀντίκρυ στοὺς ἀνθρώπους, ὑπομνηστικῆ, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά παρατηρήσω, τοῦ ὠραίου στίχου τῆς 'Αντιγόνης τοῦ Σοφοκλέους «οὔ τοι συνέχθην ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν».

'Η πανεποπτικὴ αὐτὴ σύλληψη τοῦ ευρωπαϊκοῦ πνεύματος δικαιώνει τὸν τίτλο τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου ὡς «τοῦ πιό ευρωπαϊοῦ μεταξὺ τῶν 'Ελλήνων», ὅπως τὸν χαρακτήρισε ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ('Αφιέρωση τῶν «Διαλογισμῶν» του «Εὐρώπη»). Μάλιστα, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἔργου στήν πρώτη μορφή του εἶχε ἀπὸ ἄλλους χαρακτηρισθεῖ ὡς ὑπὲρ τὸ δέον ευρωπαῖος, μὲ ὑπαινιγμὸ γιὰ ὀλιγωρία πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας 'Ελλάδος και τοῦ Βυζαντίου. 'Επακολούθησαν ὅμως ἄλλα ἔργα του, ἀπὸ τὸ 1957 ἕως τὸ 1963, και ἡ φαινόμενη αὐτὴ ὀλιγωρία ἔδωκε τὴ θέση της σὲ βαθύψυχη μέριμνα και μύχια οἰκειότητα μὲ τὴν ἀρχαία 'Ελλάδα και τὸ Βυζάντιο, κάτι ἐκδηλοῦ ἤδη στὴ νέα μορφή τοῦ ἔργου 'Ιστορία τοῦ Ευρωπαϊκοῦ πνεύματος, παρουσιασμένου ἀπὸ τὸ 1966 και ὕστερα. 'Αρχῆθεν ἄλλωστε εἶχε τονισθεῖ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὰ αἰσθαντικότερο συγγραφέα του, ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «βάρβαρο και ἀκμαῖο αἷμα τῶν λαῶν τοῦ βορρᾶ», ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «Χριστιανισμό», ἐκτὸς και ἀπὸ τὴ «ρωμαϊκὴ πολιτειακὴ παράδοση και νομοθεσία» πρώτιστη πηγή και προϋπόθεση τῆς Ευρώπης ὡς ἱστορικῆς ὄντοτητας ὑπῆρξε και ὑπάρχει τὸ «ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα».

Τὴν ἐπαύριο τῆς φοβερῆς δεκαετίας γιὰ τὴν 'Ελλάδα, 1940 ἕως 1949, σὺνδρομης και ἀπότοκης τοῦ δευτέρου παγκόσμιου πολέμου, ἔγραψε ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος δύο βιβλία, μὲ τίτλους «'Ο εἰκοστὸς αἰώνας» τὸ πρώτο, «'Ο χριστιανισμὸς και ἡ ἐποχὴ μας» τὸ δεύτερο.

Τὸ βιβλίο «Ὁ εἰκοστὸς αἰώνας», μὲ ὑπότιτλο «Ἡ πάλη μεταξὺ ἀνθρωπισμοῦ καὶ ἀπανθρωπίας», ἐκδόθηκε τὸ 1951, γράφτηκε ὁμως τὴν ἀνοιξή τοῦ 1950, σὲ δύο μῆνες. Στὶς διακόσιες τριάντα σελίδες του εἶναι πυκνὰ διαταγμένες ἐπισημάνσεις καίριων γεγονότων καὶ περιγραφές χαρακτηριστικῶν στοιχείων τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα στὴν πρώτη πεντηκονταετία του, καθὼς καὶ στοχασμοὶ κριτικοὶ τῆς ἠθικῆς προπάντων φυσιογνωμίας του. Ἐκφράζεται μὲ αὐτὲς καὶ μὲ αὐτοὺς μᾶλλον ὁ κοινωνιολόγος καὶ ὁ ἱστορικὸς ἢ καὶ ὁ ἐμπλεγμένος στὴ δράση πολιτικός, ἀλλὰ κάπως καὶ ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ ἱστορικὸς τοῦ πνεύματος.

Ἀξίζει νὰ προβληθοῦν ὀρισμένες φράσεις ἀπὸ τὸν πίνακα περιεχομένων τοῦ βιβλίου: «Πῶς μπῆκε ὁ αἰώνας μας... Ἡ ἀνυποψία τοῦ ἀστοῦ», «Ἡ ἀνθρώπινη εὐθύνη ὡς ἀπόλυτο γεγονός», «Ἡ ἀστική τάξη, οἱ ἀρετὲς καὶ οἱ ἀδυναμίες της», «Ἡ ρωσικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1917», «Τὸ πνευματικὸ χάος στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, ὕστερ' ἀπὸ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο», «Οἱ μεγάλες δημοκρατίες στὰ χρόνια τοῦ μεσοπολέμου. Τὰ μεγάλα τους λάθη», «Ὁ φασισμὸς στὴν Ἰταλία... καὶ ὁ γερμανικὸς ἐθνικοσοσιαλισμὸς», «Τὰ ἐρείπια ποὺ ἄφισε... ὁ δεῦτερος παγκόσμιος πόλεμος», «Τί λέει ἡ συνείδησή μας».

Πολλὲς παρατηρήσεις καὶ κρίσεις τοῦ συγγραφέα εἶναι ἰδιαίτερα εὔστοχες στὴν ἀποκάλυψη τῶν ἱστορικῶν συναρτήσεων. Ὑπάρχουν ὁμως καὶ ἄλλες μὲ ἄμετρες ἐντάσεις, ἐξηγήσιμες ἀπὸ τὴν πολιτικο-ἠθικὴ τότε ἀτμόσφαιρα τοῦ ἐθνικοῦ σπαραγμοῦ στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἄρα μὴ ἐπιδοκιμάσιμες, πιστεύω, ἀπὸ τὸν γενναῖα πρόθυμο πρὸς αὐτοκριτικὴ συγγραφέα, στὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ βίου του. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ἴσως, ὅτι δὲν θέλησε ὁ συγγραφεὺς νὰ προβεῖ σὲ νέα ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἂν καὶ ἀπὸ καιρὸ ἐξαντλημένου. Ἐξ ἄλλου, εἶναι ἡ κατακλείδα τοῦ βιβλίου ἐκφραστικότητα γιὰ τὴν πνευματικὴ τότε διάθεση τοῦ συγγραφέα, προμηνυτικὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἐπόμενου βιβλίου του: «Τὰ μεγάλα μέτρα καὶ κριτήρια τῆς ζωῆς εἶναι καὶ θὰ μείνουν χριστιανικά. Εἶναι ἀλάθητα· ἀλάθητος ὁμως δὲν εἶναι κανένας χριστιανός».

Τὸ 1952, συνεπαρμένος ἀπὸ συγγραφικὴ ὀρμὴ βαθύβλυστη, ἔγραψε ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος τὸ διακοσίων ἐβδομήντα σελίδων βιβλίο του «Ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχή μας — Ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν στὴν Αἰωνιότητα», σὲ χρόνον ἑπτὰ ἐβδομάδων μόνο.

Τὸ πνεῦμα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἐκδομένου τὸν Ἰανουάριον 1953, ὑπερβαίνει ἀπειροδύναμα τὶς ἀπηχήσεις τῶν πρόσφατων ἀκόμη συγκλονιστικῶν γεγονότων ὀλόκληρης δεκαετίας (1940-1949), δὲν εἶναι ὁμως καὶ ἄσχετο πρὸς τὴν ἠθικὴ δόνηση τοῦ συγγραφέα, τὴν ἐκγονη ἀπὸ τὰ σύστοιχά τους προσωπικά του βιώματα. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅ,τι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς δηλώνει ρητὰ (Πρόλογος στὴ δευτέρη Ἐκδοσὴ, 1985, σ. 8): δηλαδή, ὅτι, μὲ τὴν ἐμπειρία του ἀπὸ τὰ χρόνια 1953 ἕως 1984, θὰ ἔγραφε διαφορετικὰ ὀρισμένες σελίδες,

του τρίτου κεφαλαίου προπάντων («Ἡ ἐποχή μας καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ αἰῶνες») καὶ τοῦ ὄγδου κεφαλαίου («Τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας»).

Γιὰ τὸ ἔξοχο αὐτὸ βιβλίο, περιεκτικώτατο ἀπόσταγμα τῆς ἱστορικῆς ἐμβρίθειας, τῆς φιλοσοφιο-ἱστορικῆς ἐπιστημοσύνης καὶ τῆς μεταφυσικῆς ἐδραιωμένης ἠθικῆς ἀγωνίας τοῦ συγγραφέα του, γράφει ὁ ἴδιος: «Κανένα βιβλίο μου δὲν εἶναι τόσο δικό μου ὅσο αὐτό» (σ. 20). Καὶ προσθέτει: «Δὲν θὰ εἶχα τὸ δικαίωμα νᾶμαι πολιτικός καὶ παιδαγωγός, ἂν δὲν εἶχα ἀγωνίες. Ἄλλὰ δὲν θὰ εἶχα καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἐκφράσω τὶς ἀγωνίες καὶ τὰ βαρειὰ μου προαισθήματα, ἂν δὲν αἰσθανόμουν τὴ δύναμη... νὰ δείξω τὸ δρόμο πὸν κάνει τὶς ἀγωνίες ἠθικὰ γόνιμες καὶ τὰ βαρειὰ προαισθήματα σωτήρια» (σ. 21). Καὶ δηλώνει: «Δὲν ξέρω ποιὸς καὶ πόσους θὰ ὠφελήσει τὸ βιβλίο μου. Ξέρω, ὅμως, ὅτι δὲν θὰ βλάψει κανένα». Ἡ δὴλωση αὐτὴ δείχνει τὴ συναίσθηση εὐθύνης τοῦ συγγραφέα γιὰ τὶς συνέπειες τοῦ κατὰ Πλάτωνα «κυλινδουμένου λόγου» τοῦ βιβλίου στὴν εὐαισθησία καὶ στὴν ἠθικὴ τοῦ ἀναγνώστη. Καὶ εἶναι πολύτιμο δίδαγμα πρὸς τοὺς συγγραφεῖς, ὥστε νὰ ἐλέγχουν κάπως οἱ ἴδιοι τὴν ὑποτιθέμενη ἔμπνευσή τους καὶ νὰ μὴ ἀδιαφοροῦν γιὰ τὶς ψυχοφαρτικὲς τυχὸν συνέπειες τοῦ γοητευτικοῦ ἔστω γραπτοῦ λόγου, τοῦ προορισμένου γιὰ δημοσίευση:

Διαρθρώνεται σὲ ἔννεα κεφάλαια τὸ βιβλίο. — Τὸ πρῶτο κεφάλαιο, «Ἰσραὴλ καὶ Ἑλλάς», ἀρχίζει μὲ τὶς φράσεις «Ἡ ἱστορία φυλλορροεῖ. Ποτὲ δὲν εἶχαν τόσο γυμνωθεῖ τὰ δένδρα της. Κάποια πολὺ μεγάλα γεγονότα σημειώνονται ἢ πλησιάζουν» (σ. 25). Καὶ τελειώνει μὲ τὶς φράσεις «στὶς μέρες πὸν στῆ Γαλιλαία... συζητοῦσε μὲ ἀγράμματους ψαράδες ἕνας ἄγνωστος ἀκόμη καὶ ἀμελητέος υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, τὸ κορμί, τὸ ἑλληνικὸ σῶμα μὲ τὶς αἰσθητικὲς καὶ ἐρωτικὲς συμμετρίες του, εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται σάρκα, πολτὸς ὕλης, ἕνα ἄμορφο ὄργανο ἡδονῆς. Τί θὰ γινόταν ὁ κόσμος αὐτός, ἂν δὲν ἐρχόταν... ὁ Χριστιανισμός;... Ἦταν δλόκληρος ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος ν' ἄφηνε πίσω του μόνον τὸ μῦθο μιᾶς νέας Ἀτλαντίδας». — Τὸ δεύτερο κεφάλαιο «Ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ» περιγράφει συναρπαστικὰ τὴν ἠθικὴ πτώση καὶ τὴν ἱστορικὴ διάλυση τοῦ κόσμου τῆς ρωμαιοκρατίας καὶ τοὺς φρικτοὺς διωγμοὺς τῶν πρώτων χριστιανῶν, καὶ περιέχει ἐξηγήσεις γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ, τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ «θαῦμα», τὸ ἀνεκτίμητο καὶ στὶς ἐγκόσμια σωστικὲς συνέπειές του γιὰ τὸν ἀνθρώπο καὶ γιὰ τὸ πνεῦμα. — Προέκτασή του καὶ πλουσιώτατο σὲ παραθέσεις μεγάλων ἱστορικῶν γεγονότων εἶναι τὸ τρίτο κεφάλαιο «Ἡ ἐποχή μας καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ αἰῶνες».

Τὸ κεφάλαιο τέταρτο «Ἡ γνώση καὶ τὸ ἄγνωστο» εἶναι κριτικὴ τοῦ ἐπιστημονικοῦ θετικισμοῦ ἀπὸ φιλοσοφικὴ σκοπιὰ καὶ τελειώνει μὲ τὴ φράση: «Ὁ μεγαλύτερος θετικὸς ἐρευνητὴς τῶν ἡμερῶν μας προχωρεῖ, ἔτσι, πιὸ πέρα ἀπὸ τὴ λογικὴ τοῦ θετικισμοῦ». Ἐ-

πακολουθοῦν τὰ πιὸ ἐκφραστικὰ ἴσως τοῦ συγγραφέα κεφάλαια, «Ὁ θάνατος», «Ὁ πόνος», «Ἡ πίστη», ἐνῶ παρεμβάλλονται καὶ τὰ κεφάλαια «Ἡ εὐθύνη τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν» καὶ «Τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας». Οἰαδήποτε περιληπτικὴ μνεῖα τῶν περιεχομένων τους θὰ πρόδιδε τὸν προσωπικὸ τόνο τῶν ἐννοιῶν, τῶν εἰκασιῶν, τῶν κρίσεων, τῶν διαισθητικῶν συλλήψεων. Ἄς ἀρκεσθοῦμε ἀπλῶς στὶς καταληκτικὲς ἐκφράσεις τοῦ κεφαλαίου «Ὁ πόνος», ὅπου ἄλλωστε καὶ ὁ ἀφορισμὸς «Ὁ πόνος εἶναι ἢ πιὸ μεταφυσικὴ οὐσία μὲς ἢ τὴ φύση». Οἱ καταληκτικὲς φράσεις τοῦ κεφαλαίου εἶναι: «Οἱ Ἕλληνες... ἀνακάλυψαν τὴν αἰσθητικὴ μορφή τοῦ ἴδιου μας τοῦ κορμιοῦ, τὴν κλασικὴ τέχνη, ἀνακάλυψαν τὴν ἠθικὴ λειτουργία τοῦ κοινωνικοῦ μας βίου, τὴν πολιτεία. Ὡστόσο κανένας τους δὲν ὑποψιάσθηκε τὴ συνάρτηση ἀγάπης, πόνου, θανάτου, αἰώνιας ζωῆς. Ἡ συνάρτηση αὐτὴ εἶναι μία ἀποκάλυψη. Τὴν ἀποκάλυψη τὴν ἔκαμε ὁ Ἰησοῦς».

Τὸ 1956 ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἐκδίδει τὸ κατ' ἐξοχὴν φιλοσοφικὸ βιβλίον του «Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα», γραμμένο ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1954 ἕως τὸ φθινόπωρον τοῦ 1955. Ἰδιαίτερα ἐκφραστικὸς εἶναι ὁ τίτλος του, καὶ προπάντων ἡ λέξι «προλεγόμενα». Διαφωτιστικὲς γι' αὐτὸν εἶναι ὀρισμένες φράσεις τοῦ Προλόγου: «Ἄν ἡ φυσικὴ πρέπει ἀδιάκοπα νὰ ἐπαληθεύει τὸ τέρμα της, ἢ μεταφυσικὴ πρέπει ἀδιάκοπα νὰ ἐπαληθεύει τὴν ἀρχὴ της... Ἔτσι, ἢ μεταφυσικὴ δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὰ προλεγόμενα...». Καὶ ἀκόμη: «Ἡ μεταφυσικὴ σκέψη... δὲν εἶναι μεταφυσικὴ, ὅταν κλείνει τὴ θέα τοῦ ἀγνώστου... Καὶ ἂν ἀκόμα δὲν μπορεῖ τὸ πνεῦμα μας νὰ τὴν ἀνοίξει, πρέπει ν' ἀγωνίζεται νὰ τὴν ἀνοίξει, ν' ἀγωνίζεται καὶ ν' ἀγωνιᾷ» (σ. ζ).

Τὸ πνευματικὸ βῆρος τοῦ βιβλίου διαφαίνεται ἤδη μὲ τοὺς τίτλους τῶν ἐννέα κεφαλαίων του: «Ἐρωτήματα καὶ ὑπαινιγμοί», «Τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου», «Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου», «Ἡ τύχη καὶ τὸ θαῦμα», «Ὁ φυσικὸς κόσμος καὶ τὸ ἄπειρον», «Χρόνος καὶ αἰωνιότητα», «Τὸ πνεῦμα καὶ τὸ μηδέν», «Ὁ Θεός», «Ἡ ἀλήθεια».

Οἱ λεγόμενες ἀπὸ τὸν συγγραφέα «φιλοσοφικὲς ὑποψίες», ἐκφρασμένες μὲ ὕφος γλωσσικοῦ παφλασμοῦ σὲ τριακόσιες σαράντα σελίδες, εἶναι ἀδύνατο νὰ παρουσιασθοῦν ἀπόψε καὶ μὲ τὴν πιὸ συνοπτικὴ ἔστω περίληψη. Ἐπισημαίνω ἀπλῶς κάποιες ἀφοριστικὲς προτάσεις, ὅχι τίς σπουδαιότερες ἴσως: «Ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου μὲς ἢ στὸν ἑαυτό του δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος» (σ. 1). «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι... σχεδὸν ἓνα τίποτα. Ἡ ἀποστολή, ὅμως, τοῦ ἀνθρώπου... ἀγγίζει σχεδὸν τὸ σύμπαν» (σ. 16). «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἴσως τὸ μόνον πλάσμα... ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ ὅλα τὰ στοιχεῖα» τοῦ κόσμου, δηλαδὴ «ἀπὸ τὸ ἀναγκαῖο, τὸ πιθανό, τὸ περιττό καὶ τὸ ἀδύνατο» (σ. 18). «Ἡ ἀλήθεια εἶναι κάτι τὸ μεταφυσικό» (σ. 17).

Τὸ φιλοσοφικὸ αὐτὸ βιβλίον τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, γέννημα κορυφαίας στιγμῆς στὴν πνευματικὴ του πρόβαση πρὸς τὰ ὑπάτα προβλήματα, πρὶν στραφεῖ καὶ πάλι τὸ πνεῦμα του ἀπὸ τὴν φιλοσοφία πρὸς τὴν Ἱστορία, μὲ τὴν ἐπανασυγγραφή τῆς Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ μὲ τὴ συγγραφή ἄλλων ἱστορικῶν ἔργων, ὑπῆρξε, ἤδη, ἀντικείμενο «ἀπορητικῆς μελέτης» ἑκατὸν δέκα πέντε μεγάλων σελίδων, γραμμῆς ἀπὸ τὸν Ἐπίτιμο Ἐπιθεωρητὴ Μέσης Παιδείας Ἐλευθέριον Πλατῆ, μὲ διάθεση καὶ σοβαρῆς κριτικῆς. Ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ νὰ παραθέσω κάποιες ἀπὸ τὶς κρίσεις τοῦ κ. Πλατῆ γιὰ τὰ «Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα»: «Εἶναι ἔργο μεγάλης δύναμης, ὀλοκληρωμένου μυστικοῦ βιώματος, καθολικῆς σχεδὸν μεταφυσικῆς ἐποπτείας, μὲ ἰσχυρότατον, ἔστω καὶ οἰκοδομημένον ἀμφισβητήσιμα σὲ ἀρκετὰ σημεῖα καὶ ὄχι χωρὶς διαρροὲς φιλοσοφικὸ στοχασμό, καὶ μὲ ἀπίστευτης εὐλυγισίας καὶ εὐρηματικῆς εὐπορίας λογικῆ. Καὶ εἶναι ἔργο πρωτότυπο... πού συμμετέχει δημιουργικά, μὲ δικό του λόγο καὶ ἀντίλογο, στὴν παγκόσμια μεταφυσικὴ φιλοσοφικὴ συζήτηση... τὸ ἔργο δικαιούται καὶ ἀπὸ μίαν ἄλλη πλευρὰ νὰ βιωθεῖ καὶ κριθεῖ: ὡς δοκιμακὸ δηλαδὴ ἐνιαῖο ἀγώνισμα μιᾶς ἔκτακτης πνευματικῆς γοητείας, ἀγώνισμα ἑνὸς ἀνθρώπου πού ἔχει ἀναλάβει γιὰ λογαριασμό μας καὶ συνεχίζει τὴν ἔνδοξο «γίγαντομαχίαν... περὶ τῆς οὐσίας». (Φιλοσοφία, 1983-1984, σ. 39-40).

Τὸ 1957 ἐκδόθηκε τὸ ἱστορικὸ σύγγραμμα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, μὲ τὸν ἀπίθανο τίτλον «Γεννήθηκα στὸ 1402», ὅπου ἡ γέννηση τοῦ ἀφηγητῆ χρονοθετεῖται πεντακόσια χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ συγγραφέα. Στὴν τρίτη ἔκδοση, τὸ 1981, οἱ δύο τόμοι τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἔχουν συνολικὰ χίλιες ἑκατὸν τριάντα ἑννέα σελίδες.

Ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ νὰ ἐπανεκφράσω κάποιες ἐντυπώσεις μου ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσή του, ἐκφρασμένες μὲ βιβλιοκρισία μου τὸ 1981 (Κ. Ι. Δ., Δοκίμια καὶ Λόγοι, 1983, σ. 65-70):

«Πλασματικὴ αὐτοβιογραφία χρησιμεύει ὡς συγγραφικὸ ὑπόβαθρον στὴν ἐξιστόρηση τῶν δραματικῶν γεγονότων, πού σφράγισαν τὴ βυζαντινὴ Ἱστορία τοῦ δέκατου πέμπτου αἰῶνα, καὶ στὴ διατύπωση φιλοσοφικῶν στοχασμῶν γιὰ πολιτικὰ ἢ καὶ μεταφυσικὰ προβλήματα. Ἡ συγγραφικὴ αὐτὴ σκηνοθεσία ἐμφανίζει εὐλογητὴ συναισθηματικὴ δόνηση τοῦ ἀφηγητῆ καὶ τῆ βαθιὰ ἐπικοινωνία του μὲ τὴν παλλόμενη καὶ συχνὰ σπαραγμένη τότε ἀνθρώπινη πραγματικότητα, σύμφυρμα ἐτερόκλητο πολιτικῶν πράξεων καὶ ἀμέτρητων παθημάτων, προπάντων παθημάτων, χρωματισμένων ζοφερὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἄχθος τῶν σύστοιχων παραλείψεων. Καὶ ὅμως χαρίζει γαλήνη στὴν ψυχὴ τοῦ ἀναγνώστη ὁ διάχυτος ἀνθρωπισμὸς τοῦ συγγραφέα, πού σκύβει μὲ συμπάθεια καὶ συνγνώμη πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἀκόμη καὶ τοὺς βαρυνένους μὲ φριχτὰ ἐγκλήματα, πού ἀπαλύνει καὶ τὶς τραχύτερες καταδρομὲς τῆς μοίρας γιὰ τοὺς πιὸ ἀγαπημένους τοῦ ἀνθρώπου, ὑψωμένους μὲ τὴν ἠθικὴ

ἄθλησή τους σὲ ἄχραντη ἀτμόσφαιρα μακαριότητος... Θέλγει καὶ προβληματίζει, συγκινεῖ καὶ διδάσκει τὸ μοναδικὸ αὐτὸ βιβλίον», καὶ εἶναι ἄξιο, προσθέτω, νὰ χαρακτηριθεῖ ὄργανο ἐθνικῆς μυσταγωγίας καὶ αὐτογνωσίας τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων.

Τὸ 1963 δημοσιεύθηκε τρίτομο σύγγραμμα χιλίων τετρακοσίων σελίδων, μὲ τίτλο «Ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα στὴν Πύδνα — κι' ὡς τὴν καταστροφή τῆς Κορίνθου (490-146 π.Χ.)». Στὴ δεύτερη ἔκδοση, τὸ 1982, ὁ τίτλος του εἶναι «Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, 490-146 π.Χ.». Εἶχα ἐντυπωσιασθεῖ ἀπὸ τὸ συγγραφικὸ αὐτὸ μέγα τόλμημα, ὅπως καὶ ἄλλοι πολλοί, καὶ εἶχα ἐκφράσει τὶς ἐντυπώσεις μου σὲ πολυσέλιδη βιβλιοκρισία, δημοσιευμένη στὸ περιοδικὸ «Ἐποχές» τὸ 1964, καὶ ἀναδημοσιευμένη στὸ βιβλίον μου «Δοκίμια καὶ Λόγοι» 1983 (σ. 49-64). Νομίζω, ἀξίζει νὰ ἐπαναλάβω σήμερα ὀλίγες ἀπὸ τὶς κρίσεις μου ἐκεῖνες γιὰ τὸ ἐπιβλητικὸ αὐτὸ ἔργο.

Ἰδού αὐτές: «Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος... ἀποτόλμησε τὸ πνευματικὸ ἐγχείρημα, τὸ παράτολμο, νὰ συγγράψει ἔργο ἱστορικὸ γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, μὲ κύρια ἐφόδια τὴν ἐκπληκτικὴ μελετηρότητα καὶ τὴν ἰδιαίτερη εὐαισθησία του γιὰ τὴν Ἱστορία, ..., τὴν κοινωνιολογικὴ εἴτε φιλοσοφιο-ιστορικὴ ἐπιστημοσύνη του καὶ τὴν ἠθικοπολιτικὴ αὐτοβίωτη ἐμπειρία του... Ἀπὸ τῆ θουκυδίδεια σύλληψη τῆς Ἱστορίας ἐπηρεασμένος, ἢ μᾶλλον ἐνθαρρυσμένος, γράφει ὁ συγγραφεὺς «Ἡ γνώση τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν ἢ τῶν τεχνολογικῶν βημάτων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος δὲν προσφέρει παρὰ λίγη μόνον βοήθεια σ' ὅποιον ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει τὰ σημερινὰ προβλήματα τοῦ κόσμου... Ἡ γνώση, ὅμως, τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου στὴν ἀρχαία ζωὴ — τῶν παθῶν καὶ ψυχικῶν ἀντιδράσεων τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔδρασαν τότε, τῶν ὀρίων ἢ τῶν μεταβλητῶν καὶ ἀκαθόριστων περιθωρίων ποὺ εἶχαν οἱ ἀρετές τους ἢ κι' αὐτὰ τους τὰ ἐλαττώματα — συμβάλλει ἀποφασιστικὰ καὶ στὴ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ μας, καθὼς καὶ στὴν ὀρθότερη κρίση γιὰ τοὺς γύρω μας... Γι' αὐτὸ στάθηκα ἰδιαίτερα στὰ πρόσωπα τῶν πρωταγωνιστῶν, καὶ προσπάθησα νὰ βρῶ... τὴν ἀλήθεια σχετικὰ μὲ τὴν προσωπικὴ ποιότητα, τοὺς μόχθους καὶ τὴν ἀγωνία ἐκείνων ποὺ σήκωσαν ἀπάνω τους τὸ βάρος μεγάλων εὐθυνῶν».

Στὴν «Εἰσαγωγή»... προβάλλεται... ὁ Πολύβιος... καὶ ὑψάνεται σὲ ὀρόσημο ἠθικο-πνευματικὸ τῆς Ἱστορίας..., παραλληλισμένος μάλιστα... μὲ τὸν Γεννάδιο, τὸν πρῶτο Πατριάρχη τοῦ Γένους, ὅταν ὑποδουλώθηκε ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς... Τελειώνει ὁ «Ἐπίλογος» μὲ τὴ θέση μετα-ιστορικῶν ἐρωτημάτων, σχετικῶν πρὸς τὴν ἐπικράτηση τῶν Ρωμαίων..., καὶ μὲ τὴν ἐξαρση τῆς ἀξίας τοῦ Πολυβίου», καθὼς αὐτὸς — μὲ τὴν ἀποστολὴ του, ὕστερ' ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου νὰ προσαρμόσει τοὺς Ἀχαιοὺς στὴ ρωμαϊκὴ τάξη καὶ νὰ μειώσει τὰ δεινὰ τους — πρῶτος ἐνσάρκωσε τὴν ἀρχὴ τῶν μεγάλων διασταυρώσεων

πού δημιούργησαν την Εὐρώπη».

Γιὰ τις σελίδες, τὶς τιτλοφορημένες «Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ οἱ Διάδοχοι», «Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῶν καιρῶν», «Ἡ ἀπόκρουση τοῦ Βρέννου καὶ ὁ Πύρρος», μὲ θέμα τὴ «συγκλονιστικὴ ἐποχὴ πού ἐνέχει τὴν ὑπέρβαση τῶν ἐλληνικῶν ὀρίων καὶ τὴ δημιουργία τῶν προϋποθέσεων τῆς παγκόσμιας κοινωνίας» καὶ ἄλλα σπουδαῖα γεγονότα, ἔγραφα: Εἶναι συναρπαστικὴ ἢ «παρουσίαση τῆς κοσμοπλαστικῆς αὐτῆς περιόδου τῆς Ἱστορίας, μὲ τὶς ἐπικεῖς διαστάσεις καὶ τὴ δραματικὴ φυσιογνωμία καὶ τὴν πολυπλοκὴ διασταύρωση τῶν πολιτικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ τῶν συμφερόντων καὶ τῶν παθῶν τῶν ἡγετικῶν προσωπικοτήτων, καὶ μὲ κάποιες ἐλλάμψεις ἠθικοῦ μεγαλείου. Θάμβος καὶ δέος προκαλεῖ τὸ θέμα τῆς Ἱστορίας, ὅπως εἶναι δοσμένη στὸν συνταρακτικὸ δυναμισμό της».

Γιὰ τις σελίδες, ὅπου ἡ «ἔκθεση τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων ἀπὸ τὸ 275 ὡς τὸ 168 π.Χ. σὲ ὀλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Ἥπειρο μέχρι τὴ Μεσσηνία καὶ τὴν Κρήτη», ἔγραφα ὅτι παρουσιάζεται «ἡ ἀγνοημένη αὐτὴ περίοδος τῆς ἐλληνικῆς Ἱστορίας, κατάμεστη ἀπὸ συνειδητὴ πολιτικὴ δραστηριότητα σὲ ὄλες σχεδὸν τὶς περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν πολιτικὰ συνειδητὴ καὶ ἀγωνιστικὴ περίοδος τῆς ἐλληνικῆς Ἱστορίας».

Καὶ ἀξίζει νὰ προστεθεῖ, ὅτι ἀποτελεῖ θησαυρὸ πολιτικῶν διδαγμάτων γιὰ τοὺς σημερινοὺς Ἕλληνες τὸ ἐπιβλητικὸ αὐτὸ ὑπερχιλισελίδο ἱστορικὸ σύγγραμμα.

Ἔχω τὸ συναίσθημα οἰνοῖ ἀστοργίας πρὸς τὰ μικρότερα καὶ ἄξια πάντοτε ἔργα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ὅσα ἡ ἀνευμάρεια τοῦ χρόνου μου ἀπόψε καταδικάζει σὲ ἀφάνεια σχεδόν. Ἄς ἀρκεσθῶ στὴν κατονομασία τους ἀπλῶς.

Εἶναι οἱ τρεῖς συλλογὲς ποιημάτων του, γραμμένων σὲ ἡλικία ὀρμότητας: «Ἀπλοῖ φθόγγου» (1939), μὲ τὸ ψευδώνυμο Αἴμος Αὐρήλιος, «Ὁ κύκλος τῶν σονέτων» (1946), «Πικροδάφνες» (1955). Εἶναι τὰ ἱστορικὰ εἶτε φιλοσοφικὰ δοκίμιά του: «Πέντε Ἀθηναῖκοι Διάλογοι-51 ἕως 529 μ.Χ.» (1956, σὲ γερμανικὴ ἔκδοση τὸ 1961, σὲ ἰταλικὴ ἔκδοση τὸ 1964), «Τὸ τέλος τοῦ Ζαρατούστρα» (1956), *Hyperion und der neugriechische Geist* (1959), — *Das byzantinische Pompei* (1962, καὶ σὲ ἀγγλικὴ ἔκδοση ταυτόχρονα), «Athen» (1964, καὶ σὲ ἀγγλικὴ ἔκδοση καὶ γαλλικὴ), «Réflexions sur la Grèce et l' Europe» (1967), «Five men, five Centuries» (1971), Ἱστορικὰ Δοκίμια (1975, 1979²), «Ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς φίλους μου» (1943), «1943-1945 — Ἐνας ἀπολογισμὸς» (1945), «Τὰ χρόνια τοῦ μεγάλου πολέμου 1939-1945» (1964), «Ἡμερολόγιο: 31 Μαρτίου 1942 — 4 Ἰανουαρίου 1945» (1977), «Ἡ Πάτρα τῆς Belle Epoque (1978), «Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα σαράντα πέντε ἐτῶν: 1935-

1980». Και είναι ακόμη πλήθος βιβλιοκρισιῶν.

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1976, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, καλεσμένος ἀπὸ τὴν Bygon Society, ὁμίλησε ἀγγλικά στὴν Μεγάλη Αἴθουσα τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων μὲ θέμα «Bygon. His political beliefs and the Greek Revolution». Τὸ ἀκροατήριό του ἔλαβε δεῖγμα τῆς ὑψηλῆς στάθμης τῆς ἐπιστημοσύνης του.

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1976, καλεσμένος ἀπὸ τὴ Βουλγαρικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν στὴ Σόφια, ὁμίλησε γαλλικά, μὲ θέμα «Pessimisme et optimisme sur l'avenir du genre humain». Ἐκεῖ ὡς φιλόσοφος τῆς Ἱστορίας πραγματεύθηκε προβλήματα καίρια τῆς ἀνθρωπότητας, ἔκγονα τῶν πρωτόφαντων κατακτήσεων τῆς ἐπιστήμης καὶ ἄλλων στοιχείων τῆς σύγχρονης ἱστορικῆς πραγματικότητας. Καὶ τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας του δημοσιεύθηκε ἀκέραιο στὰ Πρακτικὰ τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν.

Ἐζήτησε ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος τὴν τελευταία ὀκταετία τῆς ζωῆς του ὑπὸ τὴν κατοχὴ τῆς νόσου. Ἀντιμετώπισε ὅμως τὸν βιολογικὸ ἐχθρὸ μὲ ἄθραυστη καρτερία καὶ μὲ φρόνημα ἐλεύθερο. Δὲν παρασύρθηκε νὰ μεταβάλλει τὴ ζωὴ του σὲ «νοσοτροφία».

Ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ἀντίδραση πρὸς τὴ νόσο ὅσο μόνο ἦταν ἱατρικὰ ὑπαγορευμένο. Παρὰ τὴν ἐπίγνωση τῆς πραγματικότητας, συμπεριφερόταν, δροῦσε καὶ δημιουργοῦσε, ὡς ἐὰν ἡ ὑγεία του ἦταν ἄτρωτη εἴτε ὡς ἐὰν εἶχε τὴν Ἰασὼ παραστάτρια πανίσχυρη. Καὶ ὑπῆρξε μέχρι τέλους τὸ ἦθος του ἀκατάβλητο καὶ τὸ πνεῦμα του ἄτρωτο.

Ὁ ἐξαιρετός αὐτὸς ἄνθρωπος μὲ τὸ ἀγρυπνο καὶ ἄδολο πνεῦμα, χαλκέντερος μελετητῆς καὶ συγγραφεύς, κορυφαῖος τῆς γενεᾶς του, πρωτοπόρος διδάσκαλος τῆς Κοινωνιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, εὐσυνείδητος καὶ σεβαστὸς Ἀκαδημαϊκὸς ἐπὶ εἴκοσι ἑπτὰ χρόνια, βουλευτῆς μὲ παρουσία ἐπιβλητικὴ στὸ Κοινοβούλιο ἐπὶ τριάντα χρόνια, πρωθυπουργὸς δύο φορές μὲ ἄψογη πολιτεία, εἶχε ἤδη ἀναγνωρισθεῖ, ἐνῶ ἀκόμη ζοῦσε, ὡς ὁ αἰσθαντικώτατος, πολυδιάστατα καὶ συνθετικά, ἱστορικὸς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ ὡς ἱστορικὸς τῶν μετακλασικῶν αἰώνων τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐρμηνευτῆς μὲ κριτικὴ διορατικότητά καὶ ἀφηγητῆς μὲ συναισθηματικὴ μέθεξι τῶν τότε πράξεων καὶ παθημάτων καὶ παραλείψεων, καὶ ἀκόμη ὡς ἐμβριθέστατος, καὶ τολμηρὸς, φιλοσοφικὸς στοχαστής, γιὰ ὑψίστα θέματα μεταφυσικῆς. Στὶς μεγάλες ὥρες του — καὶ ὑπῆρξαν πολλῆς — ἤθελε τὴ ζωὴ του διεκκυστίνδα χρόνου καὶ αἰωνιότητάς, μεταξὺ τοῦ σχεδὸν μηδενὸς καὶ τοῦ σχεδὸν σύμπαντος. Ἀπὸ ἐξαμήνου, ὁ μέγας ἱστορικὸς τοῦ πνεύματος, ἀνήκει ὁ ἴδιος στὴν Ἱστορία τοῦ πνεύματος.